

PETR NOVOTNÝ

DOSPÍVAJÍCÍ A SOCIÁLNÍ OPORA VE ŠKOLNÍ TŘÍDĚ

Adolescents and the social support in the classroom

Sociální skupiny v životě jedince

Role sociálních skupin v životě člověka je klíčová. Na tomto konstatování nic nezmění ani spory mezi teoretiky, zda skupina sehrává v životě člověka pozitivní či negativní funkci. Odpověď není a nemůže být jednoduchá. Vztah člověka k různým skupinám, které ho obklopují, mnohost rolí v sociálních skupinách a skupinové chování jsou natolik složitým tematickým komplexem, že i popis těchto jevů může vycházet z mnoha teoretických konceptů. Jediné, co spolehlivě selhává, jsou pokusy o úplnou a definitivní odpověď – a tak nemůže mít pravdu Richters, který vidí ve skupině nástroj k nápravě člověka i světa, ani Koukolík, který nemluví v souvislosti se sociálními skupinami o ničem jiném než o skupinové hlouposti. Zatímco určitá sociální skupina může být prostorem pro realizaci osobních tužeb jedince, do vědecké reflexe fungování sociálních skupin nelze své tužby či noční běsy vkládat.

Budeme-li problém dále strukturovat jako otázku funkcí sociálních skupin v životě jedince i společnosti, pak můžeme uvažovat společně s Matejkem (1967, s. 121–122). Tento autor nás upozorňuje, že každá pozitivní funkce sociálních skupin s sebou nese také svůj negativní protipól (tab. č. 1).

Sociální skupiny v životě adolescenta

Sociální skupiny hrají podstatnou roli obzvláště v některých fázích vývoje jedince. Mezi tato období patří bezesporu budování sociální identity mladistvého. Skupiny odstraňují adolescentovy pochybnosti a nejistotu ve vztahu k sobě i k okolnímu světu. „Představu o sobě lze získat ve vztahu, resp. dokonce pomocí ztotožnění s určitými dalšími jedinci, skupinami či prostředím. Člověk je definován i tím, ke komu patří“ (Vágnerová, 1996, s. 314). Z minulých vývojových

fází si dospívající přináší diferenciaci já – ne-já. Tento fakt přerůstá ve stav, kdy se adolescent vymezuje jak negativně vůči skupinám cizím, tak i pozitivně vůči skupině referenční. Adolescent má sklon definovat svou referenční skupinu pozitivně a cizí skupiny, reprezentující svět ne-já, negativně (Vágnerová, 1996, s. 315).

Vývoj jedince by však nedosáhl žádoucího stupně, pokud v jisté fázi nepřekona důraz na skupinovou identitu a nenahradí jej důrazem na identitu individuální. Friedenberg však podotýká, že vývoj směrem k individualitě není z pohledu jedince vždy žádoucí, protože skutečnou osobitostí se proces dospívání spíše komplikuje (1967, s. 17).

Vágnerová (1996, s. 316) k tomu dále uvádí: „Poučné je v tomto směru srovnání s některými primitivními kulturami, ale i s některými etniky, kde se v dospívání ve větší míře nevyvíjí individualita (tj. identita jako vědomí vlastní jedinečnosti) nebo se vyvíjí jen nepatrně. Vazba ke skupině je důležitější součástí identity než vědomí specifčnosti a jedinečnosti vlastní osobnosti. V současných sociokulturních podmínkách k takovému typu vývoje dochází tehdy, jestliže je identifikace se skupinou podmínkou existence nebo alespoň značně usnadňuje život. Skupinová identita zde bude převažovat i v dospělosti a přinese určité výhody, i když za cenu ochuzení vlastní osobnosti.“ I v dospívání tedy sociální skupiny mohou sehrát pozitivní i negativní roli – na jedné straně snižují zátěž jedince, na straně druhé nabízejí prefabrikovanou identitu. Tento problém je přímo vázán na potřebu realizace ve společnosti.

Tab. č. 1: Funkce sociálních skupin – vybrané příklady

Kladné	Záporné
Dává osobní uspokojení vyplývající z příslušnosti k blízkému okruhu osob.	Nutí rezignovat z vlastní samostatnosti v menší nebo větší míře.
Organizuje život jednotlivce podle určitých skupinových norem a odměňuje za jejich dodržování.	Protože vtláčuje jednotlivce do určitého rámce, činí ho často trpným a bezradným, když je postaven sám před nové problémy.
Zaručuje poměrně trvalou oporu v okruhu chápajících a stejně citících lidí.	Vnucuje jednotlivci určitý okruh osob, se kterými musí pečlivě počítat.
Nabízí osobní vzory snadné pro následování a spojené s konkrétními společenskými rolími.	Nutí k menšímu nebo většímu konformismu k skupinovým vzorům a normám.
Dává jednotlivcům oporu a uspokojení nezávisle na celkových podmínkách, které panují ve společnosti.	Bývá často podstatným zdrojem odporu vůči společensky užitečným inovacím.

Pramen: Matejko, 1967

Adolescent a sociální opora

V životě adolescenta hraje sociální skupina svou specifickou roli také vzhledem k zátěžovým situacím, kterým je dospívající vystaven. O roli skupinových vztahů ve vzniku a řešení zátěžových situací v životě dospívajícího si můžeme udělat obrázek na základě Krausova výzkumu (Kraus, 1998, s. 193–198): vztahy mezi vrstevníky nepatří mezi nejpodstatnější životní problémy dospívajících a pokud ano,

pak spíše u dívek (25,3%) než u chlapců (12,7%). Vrstevníky jen málo dospívajících (10,2%) označuje za příčinu svých životních problémů, ovšem dojde-li na skutečný problém, pak se podstatná část adolescentů obrací právě na své vrstevníky (celých 29,8%). Jsou tak první skupinou lidí, na které se mladí obrazejí.

Také výzkum Osecké aj. (1999, s. 97–105) naznačuje, že zásadní problémy přicházejí např. z oblasti rodiny, nikoliv z oblasti vrstevnických vztahů. Je tedy zřejmé, že vrstevnická skupina sehraává podstatně větší roli při řešení zátěžových situací než při jejich vzniku. Pak má ovšem velký význam uvažování v termínech problematiky sociální facilitace (Singule in Souček, 1967) nebo nověji sociální opory (Křivohlavý, 1999, s. 106 ad., Mareš, 1998a, s. 209 ad., Bru aj., 1998, s. 339 ad.). Vrstevnická skupina je podle Mareše (1998a, s. 214) součástí tzv. sítě sociální opory společně s rodinou, učiteli, poradci a psychology atd.

Skupiny mohou mít tak výrazný vliv na jedince proto, že jsou nástrojem uspokojování lidských potřeb, např. potřeby přežití, psychických potřeb, potřeby informací, potřeby vztahů (Adair, 1994, s. 27). Míra uspokojování potřeb závisí na kvalitě sociální skupiny. O hlubší rozbor problému kvality skupiny zakotvený v konceptu sociální opory usiluje Křivohlavý, který srovnáním prací různých autorů došel k závěru, že porozumění problému sociální opory lze najít skrze „reciprocitu a emocionální intenzitu vztahů, případně multidimenzionalitu lidských vztahů“ (1999, s. 109). Právě Křivohlavý i další psychologové zdůrazňují tuto roli sociálních skupin v životě jedince, kterou můžeme spojit s pojmem sociální opora (Křivohlavý, 1999, s. 106 ad., Mareš, 1998a, s. 214). Sociální opora pomáhá zvládnout (je moderátorem) zátěžové situace. Vztah mezi jedincem a vrstevnickou skupinou jakéhokoliv druhu můžeme zařadit do „širšího kontextu sociální opory“ (Mareš, 1998b).

Křivohlavý (1999, s. 112) pro účely porozumění potřebě sociální opory rekapituluje druhy sociálních potřeb. Jsou to takové potřeby, „jejichž neuspokojení může být podnětem k žádosti o sociální oporu a jejichž uspokojení je naopak měřítkem efektivity (účinnosti) poskytované sociální opory“. Jsou to např. potřeba afiliace, potřeba přátelského vztahu, potřeba sociální vzájemnosti, potřeba sociální komunikace, potřeba sociálního zařazení atd.

V souvislosti s problematikou sociální opory konstatuje Křivohlavý (1999, s. 109), že v některých směrech se pozornost obrací od skupinových jevů k jedinci a soustředným kruhům členů skupiny okolo něho: „Ukázalo se totiž, že z hlediska sociální opory jsou nejdůležitější právě ty osoby, které jsou danému člověku nejbližší a které patří do nejnvnitřnějšího okruhu jeho přátel“ (tamtéž).

Problém sociální opory lze interpretovat v rámci několika teoretických konceptů. Křivohlavý (1999, s. 109) nabízí teorii sociálního připoutání, rámec sociálních sítí i další možnosti. Jak je při této různorodosti možné se empiricky vyrovnat s užitím konceptu sociální opory?

Křivohlavý (1999, s. 113–115) nabízí techniku SSQ¹ (zjišťuje množství osob, které poskytují nebo by mohly poskytnout oporu, a míru uspokojení s poskyto-

¹ Social Support Questionnaire.

vanou oporou) a QRI², zaměřenou na tři dimenze mezilidských vztahů: míru pomoci, hloubku mezilidských vztahů a konflikty.

Problematika sociální opory očima výzkumu

Problematika sociální opory byla dosud pouze dílčím způsobem zasazena do kontextu školní třídy. Navázat na některé předešlé výzkumy a přispět k uvažování o školní třídě, její kultuře a jejím fungování coby sociální opory usiloval výzkum *Kultura školní třídy*. V souladu se známými závěry výzkumů jsem zformuloval hypotézy, že *sociální oporu svým členům poskytují takové skupiny, které charakterizuje vysoká míra zapojení členů do sociálních vztahů (h1), vysoká míra tolerance (h2), vyšší integrace (h3) a bezproblémovost z hlediska vyrovnání se s nerovností (h4)*. Právě takto popsaná skupina bude plnit roli sociální opory v krizových životních situacích a naopak nebude vyvolávat nepříznivé životní situace.

Protože se ovšem vnímání sociální opory vztahuje především k jedinci, musíme svou pozornost obrátit také k jeho vnímání kultury třídy. Z hlediska jedince je možno na základě výše popsaného konceptu sociální opory předpokládat, že *jedinec aby získal sociální oporu, musí být silně zapojen do sociálních vztahů (h5), musí stát spíše ve středu skupiny než na jejím okraji (h6) a musí se pozitivně identifikovat se skupinou (h7)*.

Nutno poznamenat, že empirický výzkum vedený dotazníkovou metodou na pěti středních školách, ve čtrnácti třídách na více než třech stech respondentů byl spíše než na deskripci stavu kultury školní třídy v současnosti zaměřen na rozpoznání vztahů mezi jednotlivými prvky kultury školní třídy.

Ve výzkumu vystupuje koncept sociální opory jako míra pocíťované sociální opory. Ta je měřena (podobně jako další v hypotézách zmíněné konstrukty) baterií položek (viz tab. č. 2) překládaných respondentům – studentům středních škol – k posouzení na pětibodové Lickertově škále. Z položek byly vytvořeny indexy individuální (průměrná hodnota voleb respondenta ke všem položkám zařazeným do výpočtu) a indexy skupinové (průměrná hodnota indexů individuálních u všech členů třídy).

Individuální index pocíťované sociální opory vyjadřuje, do jaké míry je třída ze strany jedince pocíťovaná jako opora, zázemí, místo vzájemné podpory a spolupráce. Skupinový index pocíťované sociální opory pak ukazuje, jak je třída v tomto směru hodnocena všemi svými členy.

² Quality of Relationships Inventory.

Tab. č. 2. Položky tvořící index pocíťované sociální opory

Položka	korelace s individuálním indexem sociální opory
Naše třída je pro mě zázemí	0,81
Důvěřujeme si navzájem	0,79
Vzájemně se podporujeme	0,77
Cítím se ve třídě bezpečně	0,74
Všichni se snažíme chovat se k sobě dobře	0,74
Vzájemně spolupracujeme	0,72
Kolektiv nám pomohl najít v nás něco, o čem jsme dosud nevěděli	0,66
Člověk se nemusí bát říct něco před ostatními	0,62

Pramen: Novotný, 2000

Na otázku, jaká kultura školní třídy stojí za vyšší sociální oporou, kterou třída jako sociální skupina poskytuje, můžeme odpovědět v souladu s hypotézami³: oporu svým členům poskytují takové skupiny, které se vyznačují vysokým skupinovým indexem sociálního zapojení, tzn. skupiny, kde členové třídy k sobě mají mnoho přátelských vazeb a jsou se svými přáteli spokojeni. Jsou to dále skupiny tolerantní, bez problémů s nerovností, integrované.

V souladu s hypotézami se nyní podíváme na sociální oporu z hlediska jednotlivce. Aby jedinec mohl cítit školní třídu jako svou sociální oporu, musí být silně zapojen do sociálních vztahů (korelace $r = 0,65$). Pozitivní korelaci můžeme najít mezi indexem pocíťované sociální opory a sebezařazením jedince v rámci skupinové stratifikace podle oblíbenosti, čím blíže ke středu skupiny se jedinec zařadí, tím větší oporu pocíťuje. Jedinec, který cítí sociální oporu ze strany třídy, se pozitivně identifikuje se skupinou. Vyšší sociální oporu pocíťují dívky než chlapci.

Závěry

Typicky jsou zdrojem sociální opory třídy, které jsou integrované, tolerantní, s vysokou mírou zapojení jedinců do skupinových vztahů. Zde ovšem nesmíme opominout také individuální perspektivu. Z pohledu jedince jsou vlastnosti třídy jako celku jen relativní, jelikož se velmi liší tato vlastnost skupiny při pohledu z jejího středu od pohledu z jejího okraje. Čím je jedinec blíže středu skupiny, tím větší sociální opory se mu dostává. Ovšem je třeba vidět, že okrajové postavení jedince nezpůsobuje pouze odlišnou úroveň pocíťované sociální opory. Z okrajové pozice se zdá být skupina také mnohem méně tolerantní a také mnohem méně integrovaná než z jejího středu.

Je přirozené uvažovat o možnostech využití těchto poznatků k pedagogické intervenci. Problémy však nastávají především v okamžiku, kdy chceme uvažo-

³ Korelace byly samozřejmě sledovány i u jiných vlastností školní třídy, k jejichž interpretaci zde není dostatek prostoru.

vat v kategoriích příčin a následků. Samozřejmě je třeba chápat, že takto černobíle problém postavit nelze, neboť různé prvky kultury školní třídy se navzájem podmiňují. Pedagogická práce se sociální skupinou si však žádá, abychom rozuměli této vzájemné podmíněnosti. Jedině pak můžeme do kultury školní třídy úspěšně intervenovat. K řešení tohoto problému zřejmě bude třeba postavit výzkum odlišně po metodologické stránce. Jako palčivou pocítujeme potřebu rozlišení „příčin“ a „následků“ mj. v oblasti sociální opory. Sociální opora ve školní třídě plyne z postavení ve skupině a z vlastností skupiny jako je tolerance či integrace skupiny. Můžeme prostřednictvím těchto spřízněných proměnných ovlivnit možnosti třídy coby sociální opory?

LITERATURA

- ADAIR, John. *Vytváření efektivních týmů*. Praha: Management Press, 1994. 168 s. ISBN: 80-85603-70-5
- BRU, Edvin, BOYESEN, Marit, MUNTHE, Elaine, ROLAND, Erling. Perceived Social Support at School and Emotional and Musculoskeletal Complaints among Norwegian 8th Grade Students. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1998, roč. 42, č. 4., s. 339–356.
- FRIEDENBERG, Edgar Z. *Dospělost bez dospívání*. Praha: Mladá fronta, 1967. 176 s.
- KRAUS, Blahoslav. Jakými problémy žije současná středoškolská mládež. In *VI. konference České asociace pedagogického výzkumu*. České Budějovice: JU, 1998, s. 193–204. ISBN: 80-7040-324-1
- KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Moderátor zvládnání zátěže typu sociální opory. *Československá psychologie*, 1999, roč. 43, č. 2, s. 106–118.
- MAREŠ, Jiří. Zvládnání školních zátěžových situací žáky. *VI. konference České asociace pedagogického výzkumu*, České Budějovice: JU, 1998a. s. 209–215. ISBN: 80-7040-324-1
- MAREŠ, Jiří. Diagnostika zvládnání zátěže u dětí a dospívajících. *Pedagogika*, 1998b, roč. 48, č. 4, s. 346–354.
- MATEJKO, Alexander. *Nástin sociologie práce*. Praha: Práce, 1967. 213 s.
- OSECKÁ, Lída, MACEK, Petr, ŘEHULKOVÁ, Oliva. Negativní události, konflikty s rodiči a negativní emoce jako prediktory zdravotních stesků adolescentů: rozdíly mezi dívkami a chlapci. *Československá psychologie*, 1999, roč. 43, č. 2, s. 97–105.
- SOUČEK, Jan. *Sociální psychologie mládeže*. Vybrané kapitoly. Praha: SPN, 1967. 144 s.
- VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie I*. Praha: Karolinum, 1996. 353 s. ISBN: 80-7184-317-2

SUMMARY

Based on the theoretical foundations and empirical research the study describes the situation in the high school classroom in terms of social support. Dividing the topic into two parts – perceived and offered social support – we are discussing two questions. The first question is what kind of a class can offer the necessary level of social support? It is integrated and tolerant class with high level of participation of students on social relationships. The second question is who are the students who perceive high social support? The answer is the students who are closer to the centre of the group can expect higher level of social support than other students. The methodology and other conclusions are discussed.